

## EFDAL B. BEDRÜ'L-CEMÂLÎ'NİN (Ö. 515/1121) NİZÂRÎ-MÜSTA'LÎ BÖLÜNMESİNDEKİ ROLÜ VE I. HAÇLI SEFERİ KARŞISINDAKİ TUTUMU

Role Efdal b. Bedr'ül-Cemali (515-1121) on the Nizari-Musta'li Division and His Attitude towards First Crusades

Mehmet ŞİMŞEK<sup>1</sup>

### Makale Bilgileri

Geliş Tarihi :02.11.2020  
Kabul Tarihi :24.09.2021  
Yayın Tarihi :25.12.2021

### Özet:

İslâm tarihinde adı önemli olaylarla anılan birçok şahsiyet ya kendi çağdaşı olan tarihçilerin kaleme aldığı eserlerde ya da kendisinden sonra yaşayan müverrihlerin eserlerinde, dönemlerinde yaşanan olaylar sebebiyle farklı açılardan tenkit edilmiştir. 209-566/909-1171 yılları arasında Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'de hüküm süren bir Şii devleti olan Fâtımîler'de "Vezirler Dönemi" olarak adlandırılan zaman diliminde babası Bedr'ül-Cemâlî'den sonra göreve gelen ve Fâtımîlerin Ermeni asıllı ikinci veziri olan Efdal b. Bedr'ül-Cemâlî, kendi döneminde yaşanan olaylar sebebiyle hem Sünnîlerin hem de Şii'lerin tenkitlerine maruz kalmıştır. Ermeni asıllı olması ve dini anlayışının muğlaklığı sebebiyle de dikkat çeken Efdal b. Bedr'ül-Cemâlî'nin daha çok tenkit edildiği iki olay mevcuttur. Efdal b. Bedr'ül-Cemâlî'nin en çok eleştirildiği noktalardan biri Haçlı Seferleri'nin başlamasıyla Müslüman topraklarında ilerlemeye başlayan Haçlıları Selçuklulara karşı yardımcı bir kuvvet olarak görmesi ve bu anlayış doğrultusunda tavırlar takınmasıdır. Efdal b. Bedr'ül-Cemâlî'nin bu tutumu, kendisinin Haçlılarla birlikte hareket ettiğine dair eleştirilmesine neden olmuştur. Efdal b. Bedr'ül-Cemâlî, izlediği politikayla Türkleri kendilerine düşman olarak kabul eden Haçlılar ve Bizans ile ortak bir zeminde buluşmanın yollarını aramıştır. Efdal b. Bedr'ül-Cemâlî'nin Şii dünyasında eleştirildiği nokta ise halife Müstansır-Billâh tarafından veliaht olarak tayin edilen büyük oğlu Nizâr'ı saf dışı bırakarak onun yerine daha kolay bir şekilde nüfuzu altına alabileceği küçük oğlu Ahmed'i, Müsta'li-Billâh unvanıyla halife olarak tayin etmesidir. Yaşanan bu olay sonucunda Fâtımîlerin resmi mezhebi olan İsmâîliyye, Nizâriyye ve Müsta'liyye olarak ikiye ayrılmıştır. Bu ayrışma Şii'leri etkilediği kadar Sünnîleri de etkilemiştir. Fâtımîlerde faaliyetleri ile kendinden çokça söz ettiren vezirlerden biri olan Efdal b. Bedr'ül-Cemâlî, görevde olduğu zaman diliminde almış olduğu kararlar sonucunda tarihteki birçok önemli olayın seyrini değiştirmiştir. Bu araştırma Efdal b. Bedr'ül-Cemâlî'nin I. Haçlı Seferleri sırasında izlediği politikayı ele almakla birlikte aynı zamanda Nizârî-Müsta'li bölünmesinin dönemin kaynaklarında yorumlanma şeklini ve çağdaş araştırmalarda söz konusu konuların nasıl işlendiğini ortaya koymaktadır. Araştırma, bahsi geçen olayların dönemin kaynaklarına yansımalarını aktararak tarihin akışı içerisinde meydana gelen hadiselerin sebeplerini irdelemek ve sonuçlarını yorumlamak amacıyla oluşturulmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Fâtımîler • Efdal b. Bedr'ül-Cemâlî • Haçlı Seferleri • İsmâîliyye Şîası.

### Giriş

Hız. Ali'nin soyunu devam ettiren ve Hız. Peygamber'in vefatından sonra devlet yönetiminin kendi hakları olduğu iddiasında bulunan, bu amaç uğruna mücadele eden gruplara genel olarak Şîa<sup>1</sup> denilmektedir.

<sup>1</sup> MEB, <https://orcid.org/0000-0002-5462-4949>, [mehmetstimsekzz@hotmail.com](mailto:mehmetstimsekzz@hotmail.com).

<sup>1</sup> Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed, Müfredâtü elfâzî'l-Kur'ân, thk. Safvân Adnân Dâvudî, Dâru'l-

Abbâsiler tarafından, Emevîler döneminde olduğu gibi Hz. Ali taraftarı olan veya Hz. Ali ailesinden birinin halife olması için mücadele eden kişiler baskı altında tutulmaya başlanmıştı. Çünkü aynı aileden geliyor olmak Abbâsiler için iktidarları adına onların bir tehdit unsuru olarak algılanmasına sebep oluyordu. Fakat bütün bu baskı ve zorlamalara rağmen Şiilik hızlı bir şekilde geniş bir alana yayılarak gün geçtikçe daha fazla insan tarafından tanınmaya başlanmıştı. Destekçilerinin sayısının artmasına rağmen hareketin liderleri farklı isimler kullanarak devletin ücra köşelerinde davet faaliyetlerini gerçekleştirerek kendilerini gizlemeye çalışıyorlardı. Böyle bir ortamda Şii davetçiler Mağrib'e<sup>2</sup> kadar ulaşmış ve burada halkı örgütlemek adına faaliyetlerde bulunmuşlardı. Daha önce buralara gönderilen davetçilerin ektiği tohumu toplamak adına Kuzey Afrika'nın içinde bulunduğu karmaşık durumdan yararlanan Ebû Abdullah eş-Şii (ö. 298/911), Ağlebîlere karşı isyan ederek kısa sürede birçok bölgeye sahip oldu.<sup>3</sup> İfrîkiye, Fâtımî propagandacılarının faaliyetleri sonucunda ihtilâle hazır hale getirilince Ubeydullah el-Mehdî<sup>4</sup> (ö. 322/934), Ebû Abdullah eş-Şii'nin daveti üzerine tüccar kılığında yola çıkarak Sicilmâse'ye<sup>5</sup> ulaştı.<sup>6</sup> Sicilmâse'de gerçek kimliği ortaya çıkan ve gözaltına alınarak hapsedilen Ubeydullah el-Mehdî, Ebû Abdullah eş-Şii tarafından kurtarılarak halife ilan edildi.<sup>7</sup> Böylelikle tarihte İdrisiler'den<sup>8</sup> sonra ikinci Şii devleti kurulmuş oldu.

Devletin 262 yıllık ömründe Mısır dönemi halifelerinden olan Müstansır-Billâh'ın (427-487/1036-1094) hilafeti sırasında ortaya çıkan salgın hastalıklar ve yaşanan kuraklık sonucu bozulan ekonomi, beraberinde fiyatların artmasına neden oldu. Bunun sonucunda ülke etkisi uzun yıllar sürecek olan bir kaosa doğru sürüklendi. İnsanların açlıkla mücadelede ettiği, sosyo-ekonomik sıkıntılarının yaşandığı ve kaynaklarda "eş-Şiddetü'l-Uzmâ"<sup>9</sup> (Büyük Felaket) olarak adlandırılan bu buhran, hanedanlığın gidişatını da etkiledi.<sup>10</sup> Bu sıkıntılı dönemin etkisiyle ülkede kaos ortamı meydana gelince, devlete karşı isyanlar baş göstermeye başladı.

Kalem - ed-Dâru's-Şâmiyye, Dimaşk-Beyrut 2009, s. 470; Öz, Mustafa, "Şia", TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA), XXXIX, s. 111, İstanbul 2010.

<sup>2</sup> Günümüzde Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya devletlerinin yer aldığı coğrafyadır. Harekât, İbrahim, "Mağrib", TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA), XXVII, s. 318, Ankara 2003.

<sup>3</sup> Çelik, Aydın, Fâtımî Devleti Tarihi(909-1171), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s.33-69; Yılmaz, Hasan, Fâtımîler ve Fâtımî Halifeleri, Elips Yayınları, Ankara, 2016, s.13-14; Çelik, Aydın, Fatımîler Devleti'nin Kuruluşu, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7/ 2, ss. 433-453, Elazığ 2005.

<sup>4</sup> Kendisinin Hz. Fatma soyundan geldiğini iddia eden ilk Şii Halife. Azimli, Mehmet, "İlk Şii Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fâtımî Halifeliği Üzerine Bir Değerlendirme", Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7/1, ss. 59-73, Diyarbakır 2005.

<sup>5</sup> Sicilmâse, bugünkü Mağrib'i (Fas) Akdeniz sahilinden Sahrâ'ya bağlar. Ya'kübî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb, el-Büldân, nşr. Muhammed Emin ed-Dannâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts., c. 1, s. 198; Ceran, İsmail, "Sicilmâse", TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA), XXXVII, s. 136-138, İstanbul 2009.

<sup>6</sup> Ebû'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâ'il b. Ali, el-Muhtasar fi târihi'l-beşer, I-IV, el-Matba'atü'l-Huseyniyyetü'l-Mısıriyye, Kahire 1907, c. II, s. 64-65; İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer, Târihu İbni'l-Verdî, I-II, Kahire 1285, c. I, s. 243; Çelik, Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171), s. 61-63.

<sup>7</sup> Ebû'l-Fidâ, el-Muhtasar fi târihi'l-beşer, c. II, s. 65; Sallâbî, Ali Muhammed, ed-Devletü'l-Fâtimiyye, Müessesetü'l-İkrâ, Kahire 2006, s. 45; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâ'il b. Ömer, el-Bidâye ve'n-nihâye, I-XV, Mektebetü'l-Me'ârif, Beyrut 1990, c. XI, s. 180; Çelik, Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171), s. 64-65; Öz, Mustafa, "Ubeydullah el-Mehdî", TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA), XLII, s. 24, ss. 23-25, İstanbul 2012.

<sup>8</sup> 172-375/789-985 yılları arasında Fas'ta hüküm süren ilk Şii-İslâm devleti. Razûk, Muhammed, "İdrisiler", TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA), XXI, s. 495-497, İstanbul 2000.

<sup>9</sup> Makrîzî, Ebû Muhammed Ahmed b. Ali, el-Hitatü'l-Makrîziyye (el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hitat ve'l-âsar), thk. Halil el-Mansûr, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, c. II, s. 157.

<sup>10</sup> Alican, Mustafa, "Fâtımî Halifesi el-Müstansır-Billâh Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Buhran Üzerine Bir İnceleme", Tarih Dergisi, 59/1, ss.1-26, İstanbul 2014.

358/969 yılında Mısır'ın Fâtımiler tarafından ele geçirilmesinden sonra devletin hâkimiyet sahası genişleyince Sudanlı, Türk, Kürt ve Ermeni asıllı kişilerden devlet hizmetindeki işlerde faydalanılmaya başlanmıştı. Müstansır-Billâh'ın hilafeti sırasında devleti oluşturan bu gruplar arasındaki siyasi çekişmelerin artmasıyla Türkler, Berberilerin desteği ile ülkede hâkimiyeti ele geçirdiler. Halife Müstansır-Billâh bu siyasi kargaşadan kurtulmanın reçetesi olarak Akkâ valisi Ermeni asıllı Bedrül-Cemalî'yi (ö. 487/1094) Kahire'ye davet ederek verdiği geniş yetkilerle onu vezir ilan etti. Böylelikle Fâtımî Devleti'nin yıkılışına kadar sürecek olan "Vezirler Dönemi"nin ilk adımı atılmış oldu.<sup>11</sup>

Bedrül-Cemalî'den sonra bu makamı elinde bulunduranlar arasında oğlu ve torunun da içinde bulunduğu Ermeni asıllı yedi vezir bu görevi üstlenmiştir. Cemâlî ailesine mensup olan Bedrül-Cemalî, Efdal b. Bedrül-Cemalî (ö. 515/1121) ve Ebû Ali Ahmed b. Efdal (ö.526/1131) Mısır'da âdeta küçük bir hanedanlık oluşturmuşlardı.<sup>12</sup> Göreve gelen Ermeni asıllı vezirler devletin beklenen sonunu 100 yıl kadar geciktirmelerine rağmen devletin yıkılışına engel olamamışlardır. Bedrül-Cemalî, 21 yıllık vezirliği döneminde âdeta bir hükümdar gibi hareket ederek sahip olduğu geniş yetkiler sayesinde devleti içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmıştır.

Bedrül-Cemalî, hayattayken oğlu Vahid b. Bedrül-Cemalî'nin İskenderiye'de isyan etmesinden sonra onu kendisinden sonra vezir olabilme şansından mahrum ederek onun yerine diğer oğlu Ebu'l-Kasım el-Efdal el-Şehinşah'ın vezir olmasını Müstansır-Billâh'a vasiyet etti. İsmailîlerin 18. İmamı ve Fâtımî halifesi Müstansır-Billâh 60 yıllık saltanatının ardından vefat etmeden önce Efdal'i babası Bedrül-Cemalî'nin isteği ve ordunun baskısı sonucunda vezir olarak atadı.<sup>13</sup> Bu atamadan birkaç ay sonra Müstansır-Billâh 487/1094 yılında Kahire'de 67 yaşında vefat etti. Böylelikle Fâtımî Devleti'nin klasik dönemi sona ermiş oldu.<sup>14</sup> Efdal b. Bedrül-Cemalî'nin vezirliği döneminde yaşanan olaylar kendisinin hem çağdaşı olan müverrihler hem de günümüz araştırmacıları tarafından eleştirilmesine neden olmuştur. Efdal b. Bedrül-Cemalî'nin eleştirildiği konular günümüze kadar süren tartışmaları beraberinde getirmesinden dolayı sıcaklığını sürekli korumuştur. Efdal b. Bedrül-Cemalî'nin en çok eleştirildiği konuların ilki halife Müstansır-Billâh'ın vefat etmeden önce büyük oğlu

<sup>11</sup> Makrîzî, Ebû Muhammed Ahmed b. Ali, İtti'âzü'l-hunefâ bi-ahbârî'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vdğ., I-III, el-Meclisül-A'lâ li's-Şuûni'l-İslâmiyye, Kahire 1996, c. II, s. 311; Zehebi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-LIII, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1986-2000, c. XXXI, s. 26; Çelik, Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171), s. 315-318; Korkmaz, Fatih, "Fâtımî Devleti'nde Ermeni Kökenli Cemâlî Vezir Hanedanlığının Sonu ve Ali b. Efdal'in Faaliyetleri", Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi, 3, ss.79-89, Bayburt 2019; Özaydın, Abdülkerim, "Bedr el-Cemâlî",TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA), V, s. 330, İstanbul 1992.

<sup>12</sup> Seta b. Dadoyan, The Armenians In The Medieval Islamic World, Transaction Publishers New Brunswick, New Jersey, 2013, c.II, s.77.

<sup>13</sup> Sibt İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu, Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-ayân, thk. Muhammed Berekât vdğ., I-XXIII, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dumaşk 2013, c. XIX, s. 458; İbnü'l-Verdî, Târihu İbni'l-Verdî, c. II, s. 7; Özaydın, Abdülkerim, "Efdal b. Bedr el-Cemâlî", TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA), X, s. 452, ss. 452-453, İstanbul 1994; Sevim, Ali. Âzîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 34.

<sup>14</sup> Zehebi, Târihu'l-İslâm, c. XXXV, s. 385; Ebû'l-Fidâ, el-Muhtasar fi târihi'l-beşer, c. II, s. 205; İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed, Târihu İbn Haldûn, nşr. Halil Şehâde, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2000-2001, c. IV, s. 84; İbnü'l-Verdî, Târihu İbni'l-Verdî, c. II, s. 7; Sevim, Âzîmî Tarihi, s. 33; Özaydın, Abdülkerim, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA), XXXII, s. 120, ss. 119-121, İstanbul 2006; Dadoyan, The Armenians, s. 90; Çelik, Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171), s. 348.

Nizâr'ı veliaht olarak bırakmasına rağmen onun vezir Efdal tarafından azledilerek yerine küçük oğlu Ebû'l-Kâsım'ı, Musta'li-Billâh unvanıyla halife tayin etmesidir. Bu hadise Şia mezhebinin İsmâiliyye kolunda günümüze kadar sürecek olan Nizâriyye-Müsta'liyye bölünmesine sebep olmuştur. Efdal'ın tenkit edildiği ikinci nokta ise Haçlı Seferleri'nin başlangıcında takındığı tutum ve daha sonraki süreçte Kudüs'ün Müslümanların hâkimiyetinden çıkmasında oynadığı roldür. Kendisi hakkında ortaya atılan dikkat çekici iddialar bulunmaktadır.

### **Nizâriyye-Müsta'liyye Bölünmesinde Efdal b. Bedrû'l-Cemalî'nin Rolü**

458/1066 yılında Akkâ'da dünyaya gelen<sup>15</sup> Efdal b. Bedrû'l-Cemalî, 482/1089 yılından itibaren babasının vezirliği döneminde, devlet işlerinde önemli görevler alarak tecrübe sahibi olmuştur. Bedrû'l-Cemalî, kendisinden sonra oğlu Efdal'ın vezirliğe getirilmesini Müstansır-Billâh'a vasiyet etmiştir. Efdal, bu konuda babasının vasiyetinin bulunması ve ordunun kendisine destek vermesinden ötürü halife Müstansır-Billâh tarafından vezir tayin edilmiştir.<sup>16</sup> Efdal b. Bedrû'l-Cemalî'nin vezirliğe getirilmesinde kendisine sağlanan siyasî ve askerî destek ile birlikte ülkede babasının yarattığı olumlu atmosferin de etkisi göz ardı edilmemelidir. Çünkü Bedrû'l-Cemalî, tabiri caizse yıkılmak üzere olan bir devleti uçurumun kenarından alıp ömrünü uzatmıştır. Efdal b. Bedrû'l-Cemalî, vezirliğinin ilk zamanlarında Müstansır-Billâh'ın vefatının ardından veliaht olarak tayin ettiği büyük oğlu Nizâr'ı bertaraf ederek onun yerine diğer oğlu Ebû'l-Kâsım'ı, Musta'li-Billâh unvanıyla halife tayin etmiştir.<sup>17</sup>

Efdal b. Bedrû'l-Cemalî'nin bu şekilde bir tasarrufta bulunması tarihçiler tarafından farklı yorumlanmaktadır. Söz konusu olaya dair yapılan yorumlara göre Efdal b. Bedrû'l-Cemalî, devlet yönetiminde sahip olduğu tahakkümü kaybetmek istemediği için 50 yaşında ve devlet tecrübesi olan Nizâr'ın yerine daha küçük yaşta olan Ebû'l-Kâsım Ahmed'i halife olarak belirlemiş, böylelikle onun üzerinde nüfuz sahibi olmak istemiştir. Tabi bunun yanında Ebû'l-Kâsım'ın, Efdal b. Bedrû'l-Cemalî'nin kız kardeşi Sittülmülk ile evli olması, akrabalık bağları gibi sebepler de mevcuttur.<sup>18</sup> Efdal b. Bedrû'l-Cemalî'nin bu hamlesi Fâtîmî ailesini

<sup>15</sup> İbnü'l-Kalânisi, Târihu Dimaşk, nşr. Süheyl Zekkâr, Dimaşk, 1403/1983, s. 323; İbn Kalanisi, Şam Tarihine Zeyl -I. ve II. Haçlı Seferleri Tarihi- çev. Onur Özatağ, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 84.

<sup>16</sup> İbnü'l-Verdi, Târihu İbni'l-Verdi, II, s.7; Münâvi, Muhammed Hamdi, el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtîmî, Dârü'l-Maârif, Kahire 1970, s. 271; Özyayın, Abdülkerim, "Efdal b. Bedr el-Cemalî", TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA), X, s. 452, İstanbul 1994; Dadoyan, The Armenians, s. 90. Fâtîmîler'de vezirlerin vefat etmeden önce kendilerinden sonra oğullarının vezir olmasını vasiyet olarak istemeleri devletin yıkılışına yakın bir zamanda bir kez daha tekrarlanmıştır. Ermeni asıllı vezirlerin altıncısı olan Talâi' b. Rûzzik (H. 549-556/M. 1154-1161) uğradığı suikast sonucu vefat etmeden önce halife Âdid-Lidînillâh'a kendisinden sonra oğlu Rûzzik b. Talâi'nin (H. 556-558/M. 1161-1163) vezir olarak atanmasını vasiyet etmiş ve vefatından sonra halife onun bu isteğini gerçekleştirmiştir. Makrîzî, İttî'âzül-hunefâ, c. III, s. 247-248; İbnü'l-Esir, İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî, el-Kâmil fi't-târih, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi-Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk, I-XI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987-2003, c. IX, s. 449-450; İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi, çevr. Heyeti: A. Ağrakça, B. Eryarsoy, Z. Tüccar, A. Özyayın, Y. Apaydın, A. Köşe, Ocak Yayınları, İstanbul 2016, c. IX, s. 302; Ebû'l-Fidâ, el-Muhtasar fi târihi'l-beşer, c. III, s. 38-39; Çelik, Fâtîmîler Devleti Tarihi(909-1171), s. 380; Şeşen, Ramazan, "Talâyi", MEB İslâm Ansiklopedisi, c. XI, s. 693, ss. 691-694, İstanbul 1979; Tomar, Cengiz, "Talâi' b. Rûzzik", TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA), XXXIX, s. 496, ss. 495-496, İstanbul 2010; Ertaş, Kasım, "Fâtîmî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2017/2 yıl: 8 cilt: VIII sayı: 17, s. 80-81, ss. 63-84.

<sup>17</sup> C. H. Becker, "Efdal", MEB İslâm Ansiklopedisi, IV, s. 131, ss. 131-132, Eskişehir 2001.

<sup>18</sup> Seyyid, Eymen Fuâd, ed-Devletü'l-Fâtîmiyye fi Mısır: Tefsîr Cedîd, Kahire 1992, s. 154; Takkûş, M. Süheyl, Târihu'l-

ilga ederek kendi kanını taşıyan yeni bir hanedan oluşturmak için atılmış bir adım olarak da yorumlanabilir. Nitekim kız kardeşi ve Musta'li-Billâh'ın evliliğinden doğacak erkek çocuğun veliaht olması Efdal'ın devlet yönetiminde daha fazla söz sahibi olması anlamına gelmektedir.

Bu düşüncenin sonucu olarak Musta'li-Billâh yedi yıllık halifelik sürecinden sonra vefat edince Efdal b. Bedrû'l-Cemalî, onun yerine küçük yaştaki oğlu Âmir-Biahkâmillâh'ı (ö. 524/1130) halife olarak belirlemiştir.<sup>19</sup> Fakat yeni halife ilerleyen yıllarda devlet yönetimini ele geçirip bağımsız hareket etmek isteyince vezirin öldürülmesiyle sonuçlanan bir dizi olayın yaşanmasında pay sahibi olmuştur.<sup>20</sup>

Bunlara ek olarak İbnü'l-Esir, bu olayın sebebini Nizâr ve Efdal b. Bedrû'l-Cemalî'nin geçmişte yaşadığı şu olaya bağlamaktadır. Müstansır-Billâh döneminde Efdal b. Bedrû'l-Cemalî, bir gün atı ile birlikte Bâbu'z-Zehab kapısından saraya girmiştir. Bu sırada dışarda olan Nizâr, karanlıktan dolayı kendisini görmeyen ve atından inmeyerek saygısını göstermeyen Efdal b. Bedrû'l-Cemalî'ye, *"Ey! Ermeni köpeği atından aşağı in! Ne kadar edepsizsin!"* şeklinde bağırıştır. Yaşanan bu olay sonucunda Efdal b. Bedrû'l-Cemalî'nin Nizâr'a karşı kin beslediği ve eline imkân geçtiği ilk anda da onun bu davranışına cevap olarak kendisini veliahtlıktan azledip yerine kardeşini halife yaptığı aktarılmaktadır. Aktarılan olaya ilaveten Efdal b. Bedrû'l-Cemalî, geçmişte yaşanan bu olaydan ötürü kendisinden haz etmeyen Nizâr'ın halife olması durumunda kendisini vezirlikten azledeceğini hissedince ondan daha erken davranarak böyle bir yola başvurmuştur.<sup>21</sup> Fâtımî tarihi incelendiğinde herhangi bir vezirin veliaht olarak ilan edilen bir halife adayını azlettiği görülmemektedir. Fakat Efdal'ın vefatından sonra ailesinin birçok üyesi öldürülerek sadece oğlu Ebû Ali Ahmed b. Efdal (524-526/1130-1131), hapse atılmıştı. Ebû Ali Ahmed b. Efdal, ülkede yaşanan kargaşa ortamında ordu tarafından hapisten kurtarılıp Hâfız-Lidînillâh'a uygulanan baskı sonucunda vezir olarak ilan edilmiştir. Ebû Ali Ahmed b. Efdal, göreve başladığında ilk iş olarak babasının ölümünden sonra müsadere edilen malları ele geçirmiştir. Daha sonra ailesinin başına gelenlerden sorumlu tuttuğu Fâtımî ailesinden intikam almak için halife Hâfız-Lidînillâh'ı (ö. 544/1149) tutuklayarak hapsedirmiştir. Kısa bir süre vezirlik görevini yürüten Ebû Ali Ahmed b. Efdal, bu dönemde halife olmadan ülkeyi tek başına yönetmiştir.<sup>22</sup> Yaşanan bu olay bize güçlü vezirlerin devlet idaresinde ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.

Fâtımiyyîn fi İfrikiyye ve Mısır ve Biladi's-Şam, Dârü'n-Nefais, Beyrut 2001, s. 389; Çelik, Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171), s. 349.

<sup>19</sup> İbnü'l-Kalânisi, Târihu Dımaşk, s. 229; İbn Tağrıberdi, en-Nücûmu'z-Zâhire, c. V, s. 153; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân, c. XIX, s. 522; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-târih, c. VIII, s. 498; İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi, c. VIII, s. 384; Ebû'l-Fidâ, Muhtasar, c. II, s. 214-215; İbnü'l-Verdi, Târihu İbni'l-Verdi, c. II, s. 13; Seyyid, ed-Devletü'l-Fâtımiyye, s.161.

<sup>20</sup> İbn Haldûn, Târihu İbn Haldûn, c. IV, s. 89; İbnü'l-Kalânisi, Târihu Dımaşk, s. 323; İbn Kalanisi, Şam Tarihine Zeyl, s. 84; Çelik, Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171), s. 355; Özaydın, "Efdal b. Bedr el-Cemalî", s. 453.

<sup>21</sup> İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi, c. VIII, s. 384; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Târih, c. VIII, s. 498; Çelik, Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171), s. 349-350; Dadoyan, The Armenians, s. 91; Ertaş, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", s. 72.

<sup>22</sup> İbnü'l-Verdi, Târihu İbni'l-Verdi, c. II, s. 35; Ebû'l-Fidâ, el-Muhtasar fi târihi'l-beşer, c. III, s. 4, c. XVI, s. 285; Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn, el-Vâfi bi'l-vefeyât, thk. Ahmed el-Arnaût, Türki Mustafâ, I-XXIX, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000, c. VI, s. 255-256; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-târih, c. IX, s. 255; İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi, c. IX, s. 79; Çelik, Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171), s. 363; Korkmaz, "Fâtımiler Devleti'nde Ermeni Kökenli Cemâlî Vezir Hanedanlığının Sonu ve Ali b. Efdal'ın Faaliyetleri", s. 86.

Efdal b. Bedrül-Cemali'nin, Nizâr'ı azletmesinden sonra İsmâîliyye Şiası, itikâdî olarak ikiye ayrılmıştır. İsmâîliyye Şiası'nın ikiye bölünmesiyle Mısır, Yemen, Suriye ve Hindistan'da yaşayan İsmâîliyye mensuplarının büyük bir kısmı Müsta'li'nin imamlığını kabul etmişlerdir. Bunun yanı sıra İran'da varlığını sürdüren İsmâîliyye mensupları ise Nizâr'ın imameti altında birleşmişlerdir. Kaynaklarda aktarıldığına göre Fâtımîler'in Doğu'daki dâilerinden (propagandacı) olan Hasan Sabbâh, Müstansır-Billâh hayattayken Mısır'a bir ziyarette bulunmuştur. Hasan Sabbâh, Mısır ziyareti sırasında Müstansır-Billâh'a kendisinden sonra kimin imam olacağını sorunca Nizâr'ın veliaht olarak belirlendiği cevabını almıştır. Bu yüzden Hasan Sabbâh, Efdal b. Bedrül-Cemali'nin bu kararını tanımayarak kendi yolunu çizmiştir.<sup>23</sup> Kaynaklarda bu bölünme, inanç meselesi olarak zikredilse de olayın arkasında politik sebeplerin yattığı da aktarılmaktadır. Çünkü Hasan Sabbâh, devletini 483/1090 tarihinde kurmasına rağmen Müstansır-Billâh'ın vefat yılı 487/1094'tür. Hasan Sabbâh, aslında devletini kurduğu vakit ayrılmayı da planlamış olmalıdır. Ancak ortam ve şartlar uygun olmadığı için bir süre daha bekleyip ve Efdal'in hamlesi sonucu aradığı sebep gerçekleşince Fâtımîler Devleti'nden ayrılışını ilan etmiştir.<sup>24</sup> Lewis, Hasan Sabbâh'ın Mısır'a yapmış olduğu ziyaret sırasında orada bulunan askeri komutanla ters düştüğünü ve bundan dolayı muhtemelen ülkeden uzaklaştırıldığını aktarmaktadır. Hasan Sabbâh'ın, Efdal b. Bedrül-Cemali'nin bu kararını söz konusu yaşanan olaylardan dolayı tanımamış olabileceğine işaret etmektedir.<sup>25</sup> Böylelikle İsmâîliyye Şia'sında ayrılık kesinleşmiş ve derinleşmiştir. Hasan Sabbâh'ın İsmâîliyye Şia'sından ayrılmasını tekil bir örnekle açıklamak yeterli olmasa da tarihi gerçeklikler ışığında Efdal b. Bedrül-Cemali'nin hamlesinin bu ayrılığı hızlandırdığı açıktır. Hasan Sabbâh'ın Fâtımîler ile arasındaki dinî bağları kopardığı zikredilse de kaynaklarda bu bilgiyi kesin olarak doğrulayacak malumatlar bulunmamaktadır.

Doğu İsmâîliliği olarak adlandırılan bu mezhebin mensupları Hasan Sabbâh önderliğinde Alamut Kalesi ve etrafındaki alanları zapt ederek Sünnî İslâm dünyasına zarar verecek birçok suikastta bulunmuşlardır. Hasan Sabbâh'ın vefatından sonra mezhep, 654/1256 yılında Hülâgû'nun Alamut'u ele geçirmesine kadar imamlar tarafından yönetilmiştir. Bu tarihten sonraya dair bazı bilgiler mevcut olsa da mezhebin akıbeti tam olarak bilinmemektedir.<sup>26</sup>

### **Fâtımî-Haçlı İlişkisinde Efdal b. Bedr el-Cemâlî'nin Etkisi**

488/1095 yılının sonlarına doğru Papa II. Urbanus, Clermont Konsili'nde hazır bulunan din adamlarına ve halka, Doğu Hıristiyanları'nın yardımına gitmek için bir çağrıda bulunmuştur. Fakat bu sadece yüzeysel bir sebep olarak görünmektedir. Demirkent'e göre Orta Çağ Avrupası'nda meydana gelen siyasî, ekonomik ve sosyal sebepler, onları böyle bir

<sup>23</sup> Makrizî, İttî'azü'l-hunefâ, c. III, s. 108; Takkûş, Târihu'l-Fâtımiyyin fi İfrikiyye ve Mısır ve Biladi's-Şam, s. 392-393; Çelik, Fâtımîler Devleti Tarihi(909-1171), s. 352.

<sup>24</sup> Ay, Zahide, Ortaçağ İran'ında ve Anadolu'sunda Şiilik İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizârî İsmâîliliği(13-15. yüzyıllar), Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 31.

<sup>25</sup> Bernard Lewis, "İsmâîliler", MEB İslam Ansiklopedisi, V, ss. 1120-1124, Eskişehir 2001, 1121.

<sup>26</sup> Öz. Mustafa, "Nizâriyye", TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA), XXXIII, ss.200-201, İstanbul 2007.

tasarrufta bulunmaya zorlamıştır. Batılı şövalyeleri ve halkı Doğu'ya sürükleyecek itici bir güce duyulan ihtiyaç da onları *din kardeşlerimize yardım* sloganını üretmelerine sevk etmiştir. Böylelikle Avrupalılar çok sayıda devletin katılımı ve desteği ile Müslümanların hâkim oldukları topraklara saldırıda bulunmaya başlamışlardır. Batılılar, Müslümanların içinde bulunduğu bölünmüşlükten ve aralarındaki iç çekişmelerinden faydalanarak kısa sürede birçok İslâm beldesini ele geçirmişlerdir.<sup>27</sup>

489/1095-96 yılında harekete geçen Haçlılar, Kutalmışoğlu Süleyman ile 490/1096-97 yılında yaptıkları savaş sonunda onu mağlup ederek Antakya önlerine gelmiş ve şehri yaklaşık dokuz ay boyunca kuşatmışlardır. Uzun süren mücadeleler sonucunda şehrin yöneticisi olan Yağbasan'ın diğer Türk komutanlardan beklediği yardım gecikince Ermeni asıllı bir Müslüman olan Zerrâd Fîrûz adındaki şehir sakininin Franklarla anlaşmasıyla Antakya Haçlılar tarafından ele geçirilmiştir.<sup>28</sup> Sevim, Fîrûz'un Haçlı saldırısı sırasında şehrin Keşkerûf tarafındaki burçlardan birinin savunmasını yönetmekte olduğunu söylemektedir. Fîrûz, Emir Yağbasan ile arasının açık olmasından dolayı 2 Haziran 1098 gecesinde Haçlı askerlerinin bulunduğu burcun korkuluklarına ipler atarak onların içeri girmesine yardımcı olmuştur.<sup>29</sup> İbnü'l-Esîr, Frankların, Suriye üzerinden bu bölgelerde ilerlemelerinin sebebi olarak onları buraya davet edenlerin Fâtımiler olduğu zikretmektedir. Selçukluların Gazze'ye kadar ilerlemesi ve buraları ele geçirdikten sonra Atsız'ın yönünü Mısır'a çevirmesinden dolayı kendileri ile Türkler arasında tampon bir bölge kalmadığından dolayı Fâtımilerin Franklarla iletişime geçerek onları Suriye'yi fethetmeye davet ettikleri günümüze kadar ulaşan iddialar arasındadır.<sup>30</sup> Bu iddialara bakarak Haçlıların, Suriye odaklı bir fetih politikası gütmelerini sadece Fâtımilerin davetine icabet olarak algılamak çok güç bir ihtimal olarak görünmektedir. İbnü'l-Esîr'in aktarmış olduğu bilgi Haçlı Seferleri'nin yegâne sebebi olarak kabul edilirse bu olgunun arkasında yatan dinî, siyasî ve ekonomik etkenler göz ardı edilmiş olacaktır. Franklar ve Fâtımilerin diyalog halinde olmalarının, Haçlıların bu bölgelere saldırmalarının tek gerekçesi olarak kabul edilmesi tarihsel gerçeklikten de uzak durmaktadır. Çünkü Haçlılar zaten ilk başta yönlerini Doğu'ya çevirmiş durumdaydı. Onlar, Doğu'nun zenginliklerine erişebilmek amacıyla kilometrelerce uzaklıktan gelmiş bulunmaktaydı.

Haçlılar, henüz İstanbul'da buldukları esnada Bizans İmparatoru Aleksios, onlara Fâtımiler ve Türkler arasında süre gelen sorunlar olduğunu aktarmış ve bu durumdan faydalanmalarını tavsiye etmiştir. Bu bilgiler üzerine yaşanması muhtemel bir olaydır ki Haçlılar, Antakya'yı kuşatma altında tutarken Fâtımiler'e ait bir elçilik heyeti onlarla

<sup>27</sup> Demirkent, Işın, "Haçlılar", TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA), XIV, s.526-526, İstanbul 1996.

<sup>28</sup> Sevim, Ali, *Âzîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 35-36-37.

<sup>29</sup> Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1983, s. 185.

<sup>30</sup> İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, c. IX, s. 13-14; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, c. VIII, s. 411; Özer, Serkan, "Fâtîmî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi, 2015, s. 41.

Ayan, araştırmasında Fâtımilerin, Haçlılar ile iletişime geçmesini onların Selçuklulardan korunma girişimi olarak açıklamaktadır. Onun aktardığına göre Kudüs'ün Haçlılar tarafından işgaline zemin hazırlayan bu durum ya halifenin Selçuklular ile aralarında tampon bölge oluşması için planladığı bir olaydır ya da halife istemeden de olsa Haçlıların amacına uygun hizmet edecek davranışlarda bulunmuştur.

Ayan, Ergin, "Fâtımiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 2/1, s. 10, ss. 1-12, 2009.

görüşmek üzere şehrin önünde bulunan karargâhlarına gelmiştir. Yapılan görüşmelerden anlaşıldığı kadarıyla Efdal, Haçlı ordusunu Bizans Devleti'nin ücretli askerleri olarak algılamış ve onlara Kuzey Suriye'yi almaları, kendilerine ise Filistin'i bırakmaları yönünde bir teklifte bulunmuştur. Kaynaklarda böyle bir anlaşmanın kâğıda döküldüğüne dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Fakat Haçlılar, Efdal'i oyalamak amacıyla yetkisi olmayan küçük bir heyeti gelen Mısır elçileri ile birlikte Kahire'ye göndermeyi de ihmal etmemişlerdir.<sup>31</sup> Fâtımî yöneticilerinin Haçlı Seferleri'nin ilk zamanlarında bu hareketin gerçek niyetini idrak edemedikleri ve onları Selçuklulara karşı müttefik olarak algıladıkları görülmektedir.<sup>32</sup>

Haçlılar, Antakya'dan sonra Maarra'yı da ele geçirdince, Irak ve Suriyeli Müslümanlar bir araya gelerek bu tehlikeyi bertaraf etmek için ortak bir çaba içerisine girmişlerdir. Haçlı tehlikesine karşı bir araya gelen kişiler; Haleb'in hâkimi Rıdvan, onun kardeşi Dukak, Tuğtekin, Musul ve Mardin'i elinde bulundurulan Sökmen b. Artuk ve Sencar'ın hâkimi Arslanşah'tır. Fakat Efdal, Haçlıları durdurmak için çabalayan Müslümanların yanında yer almadığı gibi onların ihtiyaç duyduğu asker ve araç gereksinimleri karşılayabilecek yetkinlikte olmasına rağmen yardıma da bulunmamıştır.<sup>33</sup> Efdal'in neden böyle bir tercihte bulunduğu dair bir bilginiz yoktur. Belki de Selçuklular ile yaşanan siyasi mücadeleler onun böyle bir ittifak içerisinde bulunmasını engellemiş olabilir.

Antakya, Haçlılar tarafından kuşatma altındayken Fâtımî veziri Efdal b. Bedr el-Cemâli, Kahire'ye gelen Haçlı heyeti ile bir antlaşma yapamayacağını anlamıştır. Efdal, meydana gelen savaş durumundan faydalanmak amacıyla Kudüs ve Suriye'de daha önce egemen oldukları fakat Selçukluların eline geçen toprakları tekrar ele geçirmek için tam teçhizatlı büyük bir ordu ile yola çıkmıştır. Efdal'in hedefinde Haçlılarla yapılan savaşlar sonucunda zayıflayan Türkler ve onların hâkim olduğu Kudüs bulunmaktaydı. Efdal, Kudüs'ü kuşattığı sırada buranın idaresi Artukoğlu Sökmen ve İlgazi'de bulunmaktaydı. 486/1096 yılında Efdal, kırk adet mancınıkla şehri kuşatmış ve yaklaşık kırk gün süren kuşatma sonucunda Fâtımiler Şaban ayında Kudüs'ü ele geçirmiştir. Efdal, şehrin ele geçirilmesinden sonra Sökmen ve İlgazi ile birlikte onların maiyetinde olanları, istedikleri yere gitmekte özgür bırakmıştır.<sup>34</sup>

Fâtımiler, Kudüs'ü ele geçirdikten sonra şehrin yönetimine İftihârü'd-Devle'yi atadılar.<sup>35</sup>

<sup>31</sup> Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, çev. Fikret İşıltan, TTK Yayınları, Ankara 1989, c. I, s. 176; Dadoyan, The Armenians, s. 94.

<sup>32</sup> Çelik, Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171), s. 386; C. H. Becker, "Efdal", s. 132.

<sup>33</sup> İbn Tağrıberdi, Cemalüddin Ebü'l-Mehâsin Yûsuf, en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire, I-XVII, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, c. V, s. 146-147; Eymen Fuâd Seyyid, "Efdal bin Bedrül-Cemali ve Fatimilerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", Haçlı Seferlerinin 900. Yıldönümünde Selâhaddin-i Eyyübî Sempozyumu (23-24 Kasım 1996 Diyarbakır), ss. 138-151, Diyarbakır 1997.

138-151; Çelik, Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171), s. 387.

<sup>34</sup> İbnü'l-Kalânisi, Târihu Dimaşk, s. 220-221; İbn Tağrıberdi, en-Nücümü'z-Zâhire, c. V, s. 159; Uleymi, Ebü'l-Yümn Abdurrahmân b. Muhammed, el-Ünsü'l-celil bi-târihi'l-Kudüs ve'l-Halil, thk. Adnân Yûnus Abdülmeccid Ebü Tebbâne, I-II, Mektebetü Dendis, Amman 1999, c. I, s. 305; İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddin, Târihu muhtasari'd-düvel, nşr. Antuvan Sâlihânî el-Yesü'î, Dâru'r-Râidi'l-Lübânî, Hazimiyye 1994, s. 197; İbn Haldûn, Târihu İbn Haldûn, c. V, s. 25; Şadrüddin Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsir İbn Ali el-Hüseyinî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, Tarihsiz, c. II, s. 231; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-târih, c. IX, s.19; İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi, c. VIII, s. 418; Münâvî, el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtımî, s. 204; Takkûş, Târihu'l-Fâtımıyyin fi İfrikiyye ve Mısır ve Biladi's-Şam, s. 430; Sevim, Âzîmî Tarihi, s. 37; Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi 1, s.205; Ayan, "Fatimiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs", s. 8,

<sup>35</sup> Demirkent, Işın, Haçlı Seferleri, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 50.



Haçlılar yaklaşık on beş aylık muhasara sonucunda Antakya'yı ele geçirdikten sonra asıl hedefleri olan Kudüs'e doğru yola koyulmaya başladılar. Maarretunnûman'ı ele geçiren Haçlılar, buradan sonra yönlerini Kefertâb'a, sonrasında ise Hama'ya çevirdiler fakat buraları ele geçiremediler.<sup>36</sup> Normal şartlarda iki hafta sürecek olan seferin yaklaşık altı ay sürmesinin sebebi, sadece yollarına savaşarak devam etmeleri değildir. Güzergâhları üzerinde bulunan birçok beldenin yöneticisi onlarla görüşerek erzak yardımında bulunma sözü vermiştir. Güzergâh üzerinde bulunan beldelerin ele geçirilmesi girişimleri ve yapılan bu görüşmeler Haçlıların Kudüs yolculuğunun uzamasına neden olmuştur.<sup>37</sup>

Haçlıların güneye doğru yapmış oldukları hamle, vezir Efdal'ın kısa vadede yaşanmasını beklenmediği bu gelişmeyi sorgulamasına sebep oldu. Çünkü onun müttefik olarak algıladığı bu askerî topluluk şimdi yönünü hâkimiyeti altındaki topraklara çevirmişti ve bu durum onun devleti için tehlike arz ediyordu. Efdal, bu yaşananların altındaki gerçek nedeni öğrenmek amacıyla Bizans İmparatoru Aleksios'a gönderdiği bir heyetle emrindeki paralı askerlerin ne yapmaya çalıştığını sordu. Fakat İmparator Aleksios, Haçlıların kendi emrindeki paralı askerler olmadığını tamamen bağımsız hareket ettiklerini bildirdi. Efdal, Aleksios'un cevabı karşısında gittikçe sınırlarına dayanan büyük tehlikenin farkına varmaya başladı.<sup>38</sup> Efdal ve Aleksios arasında geçen diyaloga bakılırsa Mısır veziri, Haçlıların gerçekte kim olduğunu ve neye hizmet etmek için buralara geldiğini anlamakta geç kalmış görünmektedir. Çünkü Efdal, Haçlıları Bizans'ın emriyle gelmiş paralı askerler olarak idrak ettiğinden dolayı onlarla Selçuklulara karşı ittifak kurmak için girişimlerde bulunmuş ve kendince de bunu başardığını zannetmiştir. Fakat Haçlıların yönlerini Fâtımilere ait topraklara çevirmesi, aslında gerçek durumun böyle olmadığını ortaya koymuştur.

Efdal ve Aleksios arasında geçen diyalogun farklı bir yorumu ise Türklere karşı Bizans'ın ve Fâtımilerin ortak hareket ettikleridir. Çünkü Türkler asırlardır Rumların hâkimiyetinde olan Anadolu'yu ele geçirmiş ve yaklaşık yüzyıldan fazla Fâtımilerin elinde bulunan Şam ve Kudüs'ü de fethetmişlerdi. Olayların geçmişine bakılırsa imparatorun ve vezir Efdal'ın Türklerin bu zorlu sürecinde ortak düşmanlarına karşı beraber hareket ettikleri aşikârdır.<sup>39</sup>

Efdal, Haçlıların asıl gayesinin Kudüs'ü ele geçirmek olduğunu anlayınca değerli hediyelerle birlikte bir elçi heyetini onlara göndererek askerlerin 200 veya 300 kişilik gruplar halinde silahsız bir şekilde Beytül-Makdis'i ve Hıristiyanlar için önemli olan Kıyâme Kilisesi'ni ziyaret edebileceklerini bildirdi. Fakat Haçlılar, Efdal'ın bu teklifine cevap olarak haccı bizzat kendilerinin yapacağını ve bunun için de Fâtımiler'den izin almayacaklarını ilettiler. Yaşanan bu gelişmeden sonra artık Haçlılar ve Fâtımiler arasında silahlı mücadele safhasına geçilmiş

<sup>36</sup> Gregory, Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi II, çev. Ö. Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1950, s. 340; Sevim, Âzîmi Tarihi, s. 37.

<sup>37</sup> Demirkent, "Haçlı Seferleri", s. 47; Ayan, Ergin, Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Fethine Kadar, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, s. 297.

<sup>38</sup> Eymen, "Efdal bin Bedrül-Cemali ve Fâtımilerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", s. 145, Demirkent, Haçlı Seferleri, s. 49.

<sup>39</sup> Âmin, Maalof, Arapların Gözünde Haçlı Seferleri, çev. M. A. Kılıçbay, Telos Yayınları, İstanbul 1998, s. 71.

oldu.<sup>40</sup>

Haçlılar, Beytül-Makdis'e saldırmak için yola çıkınca vali İftihârü'd-Devle, şehri savunmak için gerekli hazırlıklara başlamıştı. Haçlıların yanında mancınık olmadığını bildiği için onların burada mancınık yaparak şehre saldırmalarını engellemek amacıyla surların dışında kalan alandaki bütün ağaçları kestirmişti.<sup>41</sup>

Kudüs, üç tarafı da vadilerle çevrili olduğu için zaten doğal bir savunma yapısına sahipti. Buna ek olarak vali İftihârü'd-Devle, Haçlıların kuşatma sırasında su sıkıntısı yaşaması için şehrin dışında kalan su kuyularını kapattı ya da zehirledi. Dışarıda sürdürülen bu hazırlıklar içerde de devam etti. İhanet etmelerinden çekindikleri Hıristiyanlar şehrin dışına çıkarılırken, tamamen Mısırlı ve Sudanlı askerlerden oluşan bir ordu ile şehir savunulmaya çalışıldı.<sup>42</sup>

Haçlılar, 15 Recep 492/7 Haziran 1099 tarihinde kuşatmayı başlattılar. Şehrin valisi İftihârü'd-Devle'nin savunma için yapmış olduğu hazırlıklar ilk aşamada meyvesini verdi. Yaklaşık bir hafta süren kuşatmada Haçlılar lojistik destekten yoksun oldukları için ilk teşebbüslerinde başarı elde edemediler. Haçlılar, Filistin sıcağına alışkın olmadıklarından dolayı muhasarayı daha fazla uzatmayarak tüm unsurları ile saldırmaya karar verdiler fakat surları aşabilecek araç gereçlere sahip olmadıkları için bu girişimleri de başarısızlıkla sonuçlandı. Haçlılar tam da sıkıntılı bir döneme girmişken Yafa limanına yanaşan Cenova ve İngiliz gemilerinden gerekli olan lojistik desteği sağladılar. Yaşanan bu gelişme onlar adına kuşatmanın dönüm noktası olmuştur. Sağladıkları destekle mancınıklar yaparak şehre tekrar saldırdılar. Yapmış oldukları mancınıklar sayesinde şehrin surlarını tahrip etmeyi başardılar. Bu hamlenin sonrasında surlara tırmanmaya başlayan Haçlılar, yaklaşık kırk günlük muhasaranın ardından Kudüs'ü ele geçirdiler.<sup>43</sup>

23 Şaban 492/15 Temmuz 1099 tarihinde Kudüs'ü tamamen ele geçiren Haçlılar yaklaşık bir hafta boyunca şehirde bulunan Müslüman ve Yahudileri öldürerek korkunç bir katliam gerçekleştirdiler.<sup>44</sup> Mescid-i Aksâ'ya sığınan âlim, zahid ve din adamları da katliama uğrayan kişiler arasında bulunmaktaydılar. Haçlılar, Kudüs'te yetmiş binden fazla insanı öldürerek şehri adeta bir mezbahaneye çevirdiler.<sup>45</sup>

<sup>40</sup> Ayan, Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği, s. 308-309.

<sup>41</sup> Takkûş, Târihu'l-Fâtımiyyîn fi İfrikiyye ve Mısır ve Biladi's-Şam, s. 434-435; Çelik, Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171), s. 389; Demirkent, Haçlı Seferleri, s. 50.

<sup>42</sup> Demirkent, Haçlı Seferleri, s. 49; Eymen, "Efdal bin Bedrül-Cemali ve Fâtımilerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", s. 146; Çelik, Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171), s. 388; Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, c. I, s. 215.

<sup>43</sup> Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, c. I, s. 215-220; Çelik, Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171), s. 388-390; Demirkent, Haçlı Seferleri, s. 53-55; Sevim, Azîmi Tarihi, s. 37.

<sup>44</sup> Tritton, Arthur Stanley, I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayanamesi(İng. çev. Vedii İlmen), Yaba Yayınları, İstanbul 2005, s. 13-14.

<sup>45</sup> İbnü'l-Kalânisi, Târihu Dımaşk, s. 222; İbn Tağrıberdi, en-Nücümü'z-Zâhire, c. V, s. 149; İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1968-72, c. I, s. 179; İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-târih, c. IX, s.19; İbnü'l-Esir, İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, c. VIII, s. 419; Takkûş, Târihu'l-Fâtımiyyîn fi İfrikiyye ve Mısır ve Biladi's-Şam, s. 436-437; Çelik, Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171), s. 390-391; Gavanime, Yusuf Derviş, "el-Efdal b. Bedrül-Cemali ve Birinc Haçlı Seferindeki Rolü" (çev. Abdülkerim Özeydin), Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 13, ss. 138-154, İstanbul 1987, s.145.

Haçlılar Kudüs'ü ele geçirince burada sadece katliam yapmakla kalmadılar aynı zamanda Kubbetüs-Sahra'da bulunan 120 altın kandille birlikte ağırlığı 14 dirhem olan 40 gümüş kandil ve daha birçok değerli eşyayı yağmalamışlardır.<sup>46</sup>

Haçlılar, Kudüs'e doğru yola çıkınca şehrin valisi İftihârü'd-Devle, Mısır'dan askeri yardım talebinde bulundu. Efdal, Kudüs'ün muhâsara edildiğini öğrenince ordusunun başında yola çıktı. Efdal'in Mısır'dan hareket ettiğini öğrenen Haçlılar, saldırılarını şiddetlendirdiler. Beş haftadan daha fazla süren muhâsara sonucunda şehre girmeyi başardılar. Efdal'in komutanlığındaki Mısır ordusu Kudüs kaybedildikten sonra Askalan'da Haçlılarla karşı karşıya gelebildiler. Meydana gelen savaşta Haçlılar, Mısır ordusuna beklemedikleri bir anda saldırarak onları büyük bir hezimete uğrattılar. Saldırıdan kurtulmayı başaran bazı askerler etrafta bulunan ağaçlara tırmandılar fakat Haçlılar ağaçları ateşe vererek hepsini yaktılar. Vezir Efdal bu saldırıdan canını zor kurtardı.<sup>47</sup> Bu saldırıdan sonra Efdal, bir daha ordunun başında sefere çıkmadı.<sup>48</sup> Bu tarihten sonra Haçlılar ve Fâtımiler arasında uzun yıllar sürecek mücadeleler başlamış oldu.

Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin Haçlılar karşısında uygulamış olduğu politikanın çöküşünü belgeleyen olay, Kudüs'ün elden çıkması olmuştur. Efdal, Haçlılarla ilk karşılaştığında onları müttefik olarak tanımlamış, Selçuklulardan kurtulmak için bulunmaz bir nimet saymıştır. Haçlılar da rahat bir şekilde Müslüman beldelerde ilerlemek için Fâtımiler'in bu politikasıyla uyum içinde oldukları izlenimini vermişlerdir. Fakat Haçlıların asıl niyetinin Kudüs olduğu ortaya çıkınca iki taraf arasındaki iyi ilişkiler son bulmuştur.

İbn Tağrıberdî, Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî'nin Haçlılar karşısında ilk zamanlarda umursamaz tavırlar sergilediğini ve iş işten geçtikten sonra duyduğu pişmanlığı aktarmaktadır.<sup>49</sup>

## Sonuç

Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî, babasının vezirliği sırasında devlet yönetiminde üstlendiği görevlerden ötürü tecrübe kazanmıştır. Vezirliğe giden süreçte –çoğunluğu Ermenilerden meydana gelen- ordunun kendisine destek olması ve Mısır'da bulunan Ermeni nüfus etkili olmuştur. Vezirliği sırasında kendisinin ve ülkesinin çıkarlarını önceleyerek siyasi politikalar oluşturduğu görülmektedir.

Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî, Müstansır-Billâh'ın vefatından sonra ülkede tek hâkim güç

<sup>46</sup> İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-târîh, c. IX, s.19; İbnü'l-Esîr, İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, c. VIII, s. 419; İbn Tağrıberdî, en-Nücümü'z-Zâhire, c. V, s. 149; Gavanime, "el-Efdal b. Bedrû'l-Cemâlî ve Birinc Haçlı Seferindeki Rolü", s.145; Eymen, "Efdal bin Bedrû'l-Cemali ve Fâtımilerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", s. 146.

<sup>47</sup> Çelik, Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171), s. 392; Eymen, "Efdal bin Bedrû'l-Cemali ve Fâtımilerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", s. 146.

<sup>48</sup> İbnü'l-Kalânîsî, Târîhu Dımaşk, s. 222-223; İbn Tağrıberdî, en-Nücümü'z-Zâhire, c. V, s. 149; Çelik, Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171), s. 392; Eymen, "Efdal bin Bedrû'l-Cemali ve Fâtımilerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", s. 146.

<sup>49</sup> İbn Tağrıberdî, en-Nücümü'z-Zâhire, c. V, s. 147, 153.

olmak istediğinden dolayı gölgesinde kaybolacağı bir halifeden daha ziyade elindeki imtiyazları kaybetmemek adına tecrübesiz bir halifenin göreve gelmesini tercih etmiştir. Bu amaçla olgun ve tecrübeli olan Nizâr'ı saf dışı bırakarak onun yerine yaşı küçük olan Ebû'l-Kâsım'ı, Musta'li-Billâh unvanıyla halife olarak belirlemiştir. Efdal'in, babası Bedrû'l-Cemâli'nin uzun yıllar süren çabası sonucunda elde ettiği birikimleri kaybetmemek adına bu tarz bir politikayı takip ettiği söylenebilir. Musta'li-Billâh'ın halife olarak belirlenmesinde Efdal ve Nizâr arasında geçmişte yaşanan olaylar da etkili olmuştur.

Efdal b. Bedrû'l-Cemâli'nin Haçlı Seferleri sırasında takındığı tutum hakkında Haçlılarla birlikte hareket ettiğine dair yapılan yorumları ele aldığımızda mezhepsel yaklaşımın etkili olduğu görülmektedir. Burada onun bir devlet adamı olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Zikredilen birkaç örnekle Efdal'in bütün hayatı üzerinden suçlayıcı şekilde konuşmak doğru olmayacaktır. Nitekim kendisi hayatının geri kalan döneminde Haçlılar ile mücadelesini sürdürmüştür.

Efdal b. Bedrû'l-Cemâli'nin vezirliği sırasında geçmiş dönemlerde olduğu gibi Levant toprakları ile birlikte Kudüs'te Fâtımiler ve Selçuklular arasında hâkimiyet mücadelesinin yaşandığı görülmektedir. İki devlet siyasi propagandalarını bu bölge üzerinde yoğunlaştırmıştır. Dımaşk ve Kudüs gibi yerleşim yerlerinin zaman zaman iki taraf arasında el değiştirdiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Fâtımiler, Selçukluların Mısır'a doğru yönelmelerini kendileri için tehdit olarak görmekteydiler. Sultan Melikşah'ın vefatından sonra onun vârisleri arasında yaşanan siyasi mücadeleler Fâtımiler açısından Selçuklu tehlikesini azaltmış olsa da sonlandırmamıştır.

Efdal b. Bedrû'l-Cemâli'nin vezirliğinde Fâtımiler, Suriye bölgesinde uzun bir zamandır rahat bir şekilde dinî propaganda yapamamaktaydı. İki taraf arasında gerilimli bir siyasetin takip edildiği bu dönemde meydana gelen Haçlı Seferleri, Fâtımilerin Selçuklu saldırılarına karşı ve kaybettikleri Suriye bölgesinde yeniden hâkimiyet kurmak amacıyla yeni ittifak arayışlarının adresi olmuştur. Efdal b. Bedrû'l-Cemâli'nin Haçlılar ile ittifak yapmak için çeşitli girişimlerinin olduğuna dair bilgiler mevcut olsa da iki taraf arasında yapılan bir anlaşmanın varlığına işaret eden malumat bulunmamaktadır.

Fâtımilerin Kudüs'ü kaybetmelerinden sonra Selçuklular'a karşı uyguladıkları denge siyaseti değişmiştir. Bu dönemde Fâtımiler egemenlikleri altında bulunan diğer alanları koruyabilmek amacıyla Efdal b. Bedrû'l-Cemâli'nin önderliğinde Haçlılar ile uzun yıllar süren mücadelelere girişmişlerdir. Efdal b. Bedrû'l-Cemâli'nin değişen siyasetinin bir göstergesi de Haçlılar'a karşı zaman zaman Selçuklu beyleri ile ittifak arayışına girmesi gösterilebilir.

**Kaynakça**

- Alican, Mustafa. "Fâtımî Halifesi el-Müstansır-Billâh Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Buhran Üzerine Bir İnceleme", *Tarih Dergisi*, 59/1, ss.1-26, İstanbul 2014.
- Âmin, Maalof, *Arapların Gözünde Haçlı Seferleri*, çev. M. A. Kılıçbay, Telos Yayınları, İstanbul 1998.
- Ay, Zahide. *Ortaçağ İnan'ında ve Anadolu'sunda Şülik İzlerinin Arka Planı: Alamut Sonrası Nizarî İsmaililiği(13-15. yüzyıllar)*, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Ayan, Ergin, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği Başlangıçtan Kudüs'ün Fethine Kadar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- Ayan, Ergin. "Fatımiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 2/1, ss. 1-12, 2009.
- Azimli, Mehmet. "İlk Şii Halife Ubeydullah el-Mehdî ve Fâtımî Halifeliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1, ss. 59-73, Diyarbakır 2005.
- Bernard Lewis, "İsmâîliler", *MEB İslam Ansiklopedisi*, V, ss. 1120-1124, Eskişehir 2001.
- C. H. Becker, "Efdal", *MEB İslam Ansiklopedisi*, IV, ss. 131-132, Eskişehir 2001.
- Ceran, İsmail, "Sicilmâse", *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, XXXVII, s. 136-138, İstanbul 2009.
- Çelik, Aydın. *Fâtımiler Devleti Tarihi(909-1171)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Çelik, Aydın. "Fatımiler Devletinin Kuruluşu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/2, (2005):433-453.
- Dadoyan, Seta b. *The Armenians In The Medieval Islamic World*, Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey 2013.
- Demirkent, Işın. *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Demirkent, Işın, "Haçlılar", *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, XIV, ss.525-546, İstanbul 1996.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin İsmâ'il b. Ali (ö. 774/1373), *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, I-IV, el-Matba'atü'l-Huseyniyyeti'l-Mısıriyye, Kahire 1907.
- Ertaş, Kasım, "Fâtımî Devleti'nin Yönetiminde Ermeni Vezirler ve Sosyal-Siyasi Hayattaki Roller", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/2 yıl: 8 cilt: VIII sayı: 17, ss. 63-84.
- Eymen Fuâd Seyyid, "Efdal bin Bedrül-Cemali ve Fatımilerin, Haçlılara Karşı Güttüğü Siyaset", *Haçlı Seferlerinin 900. Yıldönümünde Selâhaddin-i Eyyübî Sempozyumu (23-24 Kasım 1996 Diyarbakır)*, (1997): 138-152.
- Gavanime, Yusuf Derviş, "el-Efdal b. Bedrül-Cemâlî ve Birinc Haçlı Seferindeki Rolü" (çev. Abdülkerim Özaydın), *Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*, 13, ss. 138-154, İstanbul 1987.
- Gregory, Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, çev. Ö. Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1950.

- Harekât, İbrahim, “Mağrib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, XXVII, ss. 318-322, Ankara 2003.
- İbnü'l-Esir, İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi-Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk, I-XI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987-2003.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî(ö. 630/1233), *İslam Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, çev. heyeti: A. Ağrakça, B. Eryarsoy, Z. Tüccar, A. Özeydin, Y. Apaydın, A. Köşe, Ocak Yayınları, İstanbul 2016.
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn (ö. 685/1286), *Târîhu muhtasari'd-düvel*, nşr. Antuvan Sâlihânî el-Yesû'î, Dâru'r-Râidi'l-Lübnânî, Hazimiyye 1994.
- İbnü'l-Kalânîsi (ö. 555/1160), *Târîhu Dımaşk*, nşr. Süheyl Zekkâr, Dımaşk, 1403/1983.
- İbnü'l-Verdî, Ebü Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer (ö. 861/1457), *Târîhu İbni'l-Verdî*, I-II, Kahire 1285.
- İbn Haldûn, Ebü Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 808/1406), *Târîhu İbn Haldûn*, nşr. Halil Şehâde, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2000-2001.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân* (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1968-72.
- İbn Kalanîsi, *Şam Tarihine Zeyl -I. ve II. Haçlı Seferleri Tarihi-* çev. Onur Özatağ, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XV, Mektebetü'l-Me'ârif, Beyrut 1990.
- İbn Tağrîberdî, Cemalüddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf (ö. 597/1201), *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, I-XVII, Darul Kütübil İlmiyye, Beyrut 1992.
- Korkmaz, Fatih. “Fâtımî Devleti'nde Ermeni Kökenli Cemâlî Vezir Hanedanlığının Sonu ve Ali b. Efdal'in Faaliyetleri”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 3, ss. 79-89, Bayburt 2009.
- Makrîzî, Ebü Muhammed Ahmed b. Ali (ö. 845/1442), *İtti'âzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vdğ., I-III, el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Kahire 1996.
- Makrîzî, Ebü Muhammed Ahmed b. Ali (ö. 845/1442), *el-Hitatü'l-Makrîziyye (el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr)*, thk. Halil el-Mansûr, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- Münâvî, Muhammed Hamdî, *el-Vezâretü ve'l-Vüzerâ' fi'l-Asri'l-Fâtmî*, Dârü'l-Maârif, Kahire 1970.
- Öz. Mustafa, “Nizâriyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, XXXIII, ss.200-201, İstanbul 2007.
- Öz, Mustafa, “Şia”, *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, XXXIX, ss. 111-114, İstanbul 2010.
- Öz, Mustafa, “Ubeydullah el-Mehdî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, XLII, ss. 23-25, İstanbul 2012.
- Özeydin, Abdülkerim, “Bedr el-Cemâlî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, V, s. 330, İstanbul 1992.
- Özeydin, Abdülkerim, “Efdal b. Bedr el-Cemâlî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, X, ss.452-453,

İstanbul 1994

- Özaydın, Abdülkerim, "Müstansır-Billâh el-Fâtımî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, ss. 119-121, İstanbul 2006.
- Özer, Serkan, "Fâtımî-Haçlı İlişkileri(1098-1171)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2015.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Huseyn b. Muhammed, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvudî, Dâru'l-Kalem - ed-Dâru's-Şâmiyye, Dimaşk-Beyrut 2009.
- Razûk, Muhammed, "İdrîsiler", *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, XXI, ss.495-497, İstanbul 2000.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları Ankara 1989.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût, Türki Mustafâ, I-XXIX, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2000.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye*, Müessesetü İkrâ, Kahire 2006.
- Seyyid, Eymen Fuâd, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısr: Tefsîr Cedîd*, Kahire 1992.
- Sevim, Ali. *Âzîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara 1983.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu (ö. 654/1256), *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vdğ., I-XXIII, Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Dimaşk 2013.
- Şadrüddîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Tarihsiz.
- Şeşen, Ramazan, "Talâyi", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, XI, ss. 691-694, İstanbul 1979.
- Takkûş, M. Süheyl, *Târihu'l-Fâtımiyyîn fî İfrikiyye ve Mısr ve Biladi's-Şam*, Dârü'n-Nefais, Beyrut 2001.
- Tomar, Cengiz, "Talâi' b. Rûzzîk", *TDV İslâm Ansiklopedisi(DİA)*, XXXIX, ss. 495-496, İstanbul 2010.
- Tritton, Arthur Stanley, *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayanamesi*(İng. çev. Vedii İlmen), Yaba Yayınları, İstanbul 2005.
- Uleymî, Ebü'l-Yümn Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 928/1522), *el-Ünsü'l-celîl bi-târihi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, thk. Adnân Yûnus Abdülmecîd Ebü Tebbâne, I-II, Amman: Mektebetü Dendîs, 1999.
- Yılmaz, Hasan, *Fâtımîler ve Fâtımî Halifeleri*, Elips Yayınları, Ankara 2016.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1348), *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-LIII, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1986-2000.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb (ö. 292/905), *el-Büldân*, nşr. Muhammed Emîn ed-Dannâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

## Role Efdal b. Bedr'ül-Cemali (515-1121) on the Nizari-Musta'li Division and His Attitude towards First Crusades

### Abstract

Many individuals whose names are mentioned in Islamic History have been criticized from different perspectives due to the events that occurred in their times either in the works written by historians who are their own contemporaries or in the works of the advisors who lived after them. In the time called "Vizier Period" in Fatimids, which was a Shia state that ruled in North Africa, Egypt and Syria between the years of 209-566/909-1171, Efdal b. Bedr al-Cemâlî , the second vizier of the Armenian origin of Fâtîmîs, and the one who came after his father Bedr el-Cemâlî, was exposed to criticism of both the Sunni world and the Shia communities due to the events that happened in his period. There are two incidents that have mostly been criticized about Efdal b. Bedr el-Cemali, which also draws attention due to his Armenian origin and the ambiguity of his religious understanding. One of the most criticized points of Efdal b. Bedr el-Cemâlî is that he saw the Westerners, who started to advance in Muslim lands with the start of the Crusades, as an auxiliary force against the Seljuks and took attitudes towards this understanding. As a result of this attitude, Efdal was criticized for acting in favor of the Crusaders. With his policy, Efdal b. Bedr el-Cemâlî sought ways to meet the Crusaders and Byzantines, who considered the Turks as enemies, on a common ground. The point which Efdal is criticized in the Shiite world is that instead of his eldest son Nizar, who was appointed as heir by the Caliph Müstansır-Billâh, he appointed his younger son Ahmed, who Efdal can dominate easier, as a Caliph with the title of Musta'li-Billâh. As a result of this incident, Ismailiyyah, the official sect of the Fatimids was divided into two as Nizariye and Mustaliye. This division influenced the Sunni world as well as the Shiite world. Efdal b. Bedr el-Cemâlî, one of the most mentioned viziers in terms of his actions in Fatimids, changed the course of many important events in history as a result of the decisions he made during his term. While this study deals with the policy followed by Efdal b. Bedr el-Cemâlî during the First Crusades, it also reveals how the Nizari-Musta'li division was interpreted in the sources of the period and how these subjects were handled in contemporary research. The research was created in order to examine the reasons of the events that occurred in the course of history and to interpret the results by transferring the reflection of the mentioned events to the sources of the period in a neutral way.

**Keyword:** Fatimid • al-Afdal Ibn Badr al-Jamali • Crusades • Ismailiyyah Shia